

FÉL-SZABADULÁS

Márai Sándor: Szabadulás

*„...felszabadítani »kívülről« senkit
nem lehet egészen: igazi felszabadulás
csak belülről érkezik.”*

Márai¹

*„Az oroszok valóban felszabadulást
hoztak egy tarthatatlan és erkölcstelen,
tragikus helyzetből. De szabadságot
nem hoztak, mert az nekik sincs, s mert
szabadságot nem lehet kívülről hozni.
Egyén és nemzet csak önmagának adhatja
meg azt, a maga erejéből.”*

Márai²

Mintha főként azért bukkant volna elő a teljes ismeretlenségből ez a regény, hogy újfent igazolja Terentianus Maurus nevezetes tételét: „Habent sua fata libelli.” A *Szabadulás* sorsa, több mint félszáz esztendőnyi lappangása, kallódása sokkal inkább rejtelmes és különleges, mint a szövegében megbúvó értelem. Ez utóbbi több-kevesebb pontossággal kihüvelyezhető, az előbbit, a „fátumot” viszont sűrű homály fedi, s nincs is mód elűzni a sötétséget. Nincsen, mert fájdalmasan híjával vagyunk a titkokra fényt vető adatoknak és értesüléseknek, s fölötte valószínű, hogy sokáig, tán az idők végezetéig nélkülöznünk is kell őket. Az ismert dolgok, tények vajmi csekély számúak, ekként a *Szabadulás* „sorstörténetében” alig néhány bizonyosság akad. Tudjuk például, hol és mikor született ez a mű – tudjuk, mert a szerző kézírata végén megnevezte a helyszínt és a dátumot: „Leányfalu, 1945. július – szeptember” (131).³ Tudjuk, hogy az év őszén Márai elolvasásra kölcsönadta Tolnay Klárinak, a maga költötte „kínai” versekkel is ostromolt színésznőnek a frissen elkészült regényt, s tudjuk, mily bizarr esemény után kapta vissza. Egy hirtelen jött szélvihar szertefújta az Országház téren a kéziratlapokat, hogy orosz (!) katonák szedegessék össze a

sárból őket. Tolnay Klári – megbocsátható pontatlanság – „novella”-ként emlegette 1993-ban a „Felszabadulás”-t, s emlékezete szerint az író maga is úgy tartotta: „...nem (...) jó novella.”⁴ Egy 1946-os diárium-bejegyzésből tudjuk azt is, hogy Máraiban csakugyan hiányérzetet keltett a – szokása szerint nyilván újraolvasott – szöveg, de korántsem esztétikai – stilisztikai természetű (mint a maga által könyörtelenül bírált regénye, *A nővér* esetében): „A »Szabadulás« így csonka. Meg kellene írni második részét is; egy évvel később, a megszállott pesti nép életét, ugyanazt a Sós Erzsébetet, amint él, az emlékek szívében (s talán egy betegséggel testében), s már nincs igazi köze környezetéhez, a visszatérő polgári életformához, vőlegényéhez, aki a nácik alatt forradalmár volt, s most a kommunista és zsidó világban természetesen ellenforradalmár... s él, az oroszok között, s érzi, hogy egy erő, mely nem a bolsevizmus, hanem ez a szláv fertőzés, ez a különös *nitsevo* (sic!) ez a szótlan és hívó, erős valami elviszi az életéből, s talán ez a »szabadulás«... Így teljesebb lenne a könyv.”⁵ Tudjuk még, hogy a kiadatlan kézirat elkísérte szerzőjét az emigrációba, s 1997-ben a hagyaték részeként tért haza, s tudjuk, hogy hányattatása ezzel véget is ért. Mészáros Tibor, a Petőfi Irodalmi Múzeum munkatársa, Márai bibliográfusa meglelte a szöveget, s a *Szabadulás* az ő gondozásában és a Helikon Kiadó jóvoltából napvilágot is láthatott, épp az író születésének centenáriuma. Íme, mindössze ennyi, mit e regény kalandos sorsáról bizonyosan tudhatunk, „A többi – Hamlet végszavait citálva – néma csend”, s a jelek szerint az is marad. Nem áztatjuk magunkat: a csendet fölverni, a homályt oszlatni képtelenek vagyunk – „A többi” titka hiába oly izgató. Az egyetlen, amit tehetünk: elősoroljuk a regénykéziratához fűződő talányokat, a megfejtés legcsekélyebb reménye nélkül.

Az első – kisebbfajta – rejtélyt a *Szabadulás* tüneményes gyorsaságú elkészülte jelenti számunkra, hiszen (tanúsítja a már idézett följegyzés) alig két hónap leforgása alatt készült el a szöveg. Tudnivaló: a férfikora delén járó Márai roppant termékeny alkotó volt, s a harmincas évek második felétől oly bősséggel ontotta műveit, hogy sikerült is kivívnia egynémely kritikusaiknak, például Örley Istvánnak a gúnyos rosszallását. Egy-egy könyvét be sem végezte még, amidőn már új tervek sokasága foglalkoztatta képzeletét⁶, s nemritkán megesett az is, hogy váltva dolgozott több regény, ráadásként esetleg egy dráma, versek, esszék, hírlapi cikkek kéziratán – a diáriumok megannyi részletéből kiviláglik ez. Ha viszont Márai ily módszert követve, ily meglepő könnyedséggel és iramban, ily invenciózusan alkotott, miért volna rejtélyes, hogy a *Szabadulást* igen kurta idő alatt vetette papírra? Két okból is. Egyrészt azért, mert 1945 derekán az író életkörülményei egyáltalán nem kedveztek a rendszeres és elmélyült, ráadásul gyors munkának. A

naplóbejegyzések elárulják, mily zaklatott volt azidőtt a lakását s benne könyvtárát elveszítő, Leányfalu és Budapest közt utazgató Márai, mennyi hétköznapi és szokatlan teendő zúdult reá, s mennyire megviselték a lelki bajok, a folyvást újuló kételyek. „Terméketlen év. Az alján mély csalódás (...)”⁷ – summázta az esztendő végeztével tapasztalatait. A diárium olvas-tán aligha gondolnók, hogy valamely nagyobb kompozícióra is futotta a szerző kedvéből, erejéből, idejéből – s lám, a *Szabadulás* mégis megszü-letett, s mindössze két hónap kellett hozzá. Ám ez a rövid időtartam rejté-lyes másrészt azért is, mert 1943-tól Márait mind kevésbé jellemezte a ko-rábbi, sebes munkatempó: egyre többet s egyre keservesebben küszködött lassan-lassan készülő műveivel, hosszú hónapokra, sőt évekre is fölfüg-gesztve írásukat. Már a *Sirály* keletkezéstörténete is jelezte a lendületvesz-tést, jóllehet azt a könyvet – meg-megtorpanva, sok gyötrellem árán – vi-szonylag gyorsan, mintegy fél esztendő alatt sikerült tető alá hoznia. Az igazán nagy szenvedések azonban *A nővérrel* köszöntöttek Máraira. Kevés híján három éven át tusakodott ezzel a regényével (1943-tól 1946-ig), s kö-rülbelül ugyanennyit emésztett föl *A Garrenek művét* lezáró két kötet papírra vetése is. Hasztalan vesszük tekintetbe, hogy a *Szabadulás* valamivel (nem sokkal) kisebb terjedelmű vállalkozás, s problematikája is „egyszerűbb” tán amazokénál, a rejtély rejtély marad. Nincs magyarázat arra, miért és miképp volt képes a többszörösen is válsághelyzetben lévő szerző szinte észrevétle-nül és mellékesen, két hónap alatt megírni ezt a könyvet – miközben más, jóval elébb kezdett regényei bevégzéséhez esztendőkre volt szüksége, oly regényekéhez, amelyek bevallottan létfontosságúak voltak számára.⁸ Ha föltesszük, hogy a *Szabadulás* témája és kérdéssora nem avagy kevésbé volt létfontosságú Márainak, s a szöveg ezért szakadt ki belőle oly könnyedén, tények légiója cáfolja e vélekedést. Ha viszont megengedjük, mi több: hatá-rozottan állítjuk, hogy eme regény problematikája is volt annyira lényeges az író számára, mint *A nővére* és *A Garrenek művéé*, s a fogalmazvány villám-gyors elkészültét ezzel indokoljuk, nem értjük, nem érthetjük a kézirat to-vábbi sorsát, utóéletét, a félszáz évnyi kallódást. Nézzük bárhonnán: a ta-lány talányt szül, s a rejtélylista még korántsem teljes.

Említettük volt (s idéztük is az okfejtést): Márai egy ízben vallott diáriumának a *Szabadulásról*, s némileg elégületlenül nyilatkozott, kifejtvén azt is, miként lehetne „teljesebb” a „csonká”-nak ítélt regény. Egyelőre nem az önbírálat szava s a könyv esetleges kiegészítésének plánuma érdekes számunkra, hanem az a csakugyan meghökkentő tény, hogy két, *utólagos* észrevételt leszámítva, a mű keletkezésének és létezésének híre-nyoma sincs a *Naplókban*. Már a *Szabadulás* első méltatói, Dérczy Péter és Pomogáts

Béla is meglepetve észlelték e hiányt, kivált az előbbi, aki még a másik kritikustól futólag szóba hozott, általunk pedig teljes szövegével citált följegyzésről sem tudott.⁹ A diárium(ok) némasága valóban különös, szinte fölfoghatatlan, lévén, hogy az 1943-tól vezetett Márai-*Naplók* rendre és többékevésbé részletesen beszámoltak az épp készülő művek műhelygondjairól, az anyaggal vívott küzdelemről, a megtorpanásokról és a meglendülésekről, a szerzői dilemmákról (etc., etc.), gyakorta értékelték is a bevégzett munkákat, s egy-egy kézirat léte, sorsa utóbb sem volt közömbös az író számára. Miért a *Szabadulással* s csak a *Szabadulással* kapcsolatban maradtak el az egyidejű bejegyzések? Miért nem számolt be – akármi kurtán – ez egy regény születéséről az alkotó? Értetlenül állunk a talány előtt. A megírási idő rövideje nem lehet magyarázat, hiszen Márainak, a fáradhatatlan naplóírónak két hónap akár több tucatnyi följegyzésre is elegendő okot és alkalmat kínált. E kézirat formálódásával kapcsolatban semmi érdemleges mondanó, kommentár nem akadt? Teljességgel valószínűtlen. Óvatosságból hallgatta volna el a szerző, miféle „kényes” témán dolgozik? Bajosan hihetnők, végtére a „corpus delicti” létezett, az 1946-os (sőt, az 1948-as!) *Napló* hírt is adott róla, s ráadásként a *Szabadulásban* foglaltaknál súlyosabb dolgokat, „felforgatóbb” nézeteket is megörökített a diárium. E titok fátyla is fölbenthetetlen hát, miként arról sem akad elképzelésünk, miért nem folytatta, egészítette ki a mű szövegét (itthon vagy az emigrációban) az író, illetőleg miért nem szorgalmazta száműzöttként a külföldi megjelentetést. Márai nem az az ember volt, aki félbe-szerbe hagyta megkezdett munkáit, visszariadt egy-egy manuscriptuma átdolgozásától, netán megtoldásától, avagy egyszer s mindenkorra lemondott valamely könyve publikálásáról – épp ellenkezőleg! Tervei, ötletei minél tökéletesebb kivitelezéséhez – akár évtizedeken át – konokul ragaszkodott: 1947 és 1983 között három változatban is elkészítette *Harminc ezüstpénz* című regényét (a két, német nyelvű variációt immár nem is említvén)¹⁰, *Az igazi* folytatásának, az 1948-ban írni kezdett¹¹ *Judit... és az utóhangnak* szövegét csupán 1979-ben véglegesítette, élete alkonyán, 1986-ban is vállalta a Garren-ciklus újraolvasását s némi átigazítását¹², ha már 1943-ban (!) egy „detektívregény” megírásának gondolata foglalkoztatta¹³, 1985-ben pontot is tett a „krimi” zárómondata után¹⁴ – folytathatók. E tiszteletet parancsoló, termékeny makacsság ismeretében vajmi nehéz fölfogni, miért nem kerített sort a *Szabadulás* – szerinte – hiányzó hányadának pótlására, hiszen ama bizonyos naplóbejegyzést („Meg kellene írni második részét is; [...] Így teljesebb lenne a könyv”) akár önfelszólítás-ként is értelmezhetnők. A folytatás, a kiegészítés mindenesetre elmaradt; netán azért, mert Márai utóbb mégis eredeti formájában ítélte egésznek és

véglegesnek regénye szövegét? Az 1948-as diáriumban egy helyütt tudniillik ez áll: „Írom a »Judit... és az utóhang«-ot. »Az igazi« befejező részét. Néha tudatos lesz, mit csinálok és szédülést érzek, mint aki az örvény, vagy a téboly fölé hajol.// *Íróasztalfiókomban a következő befejezett kéziratok hevernek: »Harminc ezüstpénz«, aztán a »Szabadulás«, »Viadal«, egy kötet elbeszélés, egy kötet válogatott újságcikk, ez a napló... s mindez a megjelenés, vagy a közeli megjelenés minden reménye nélkül. E kéziratokhoz sorakozik most a »Judit és az utóhang«.*// *Még évekre telhet, mikor megjelennek, ha ugyan egyáltalán megjelennek valaha ezek a kéziratok.(...)*”¹⁵ Nos, tudjuk: a *Harminc ezüstpénz* fogalmazványa korántsem volt még „befejezett”. Vele is, a *Judit... és az utóhang*gal is rengeteget vesződött a későbbiekben az író, a *Szabadulás*hoz azonban nem nyúlt, szövegét érintetlen hagyta – ámde kiadót sem keresett neki, szemben az előbbi kettővel, amelyek a nyolcvanas évek elején Münchenben napvilágot láttak. Miért e mulasztás, ha Márai csakugyan „befejezett”-nek tekintette regénye kéziratát? Esetleg mégsem tartotta volna annak? Akkor miért nem dolgozott rajta, hogy azután próbálkozzék publikálásával? A könyv már említett bírálói is elmerengtek ezen: Pomogáts óvatos bizonytalansággal nyilatkozik, a Dérczy Péter kínálta magyarázat viszont – „...az emigrációban még kevésbé fogadták volna el a mű jelentését, a befejezés mélyen emberi, egzisztenciális üzenetét. A szöveg (...) ott is légüres térbe került”¹⁶ – semmiképp sem hangzik meggyőzően, annál inkább szofisztikusan. Márait – magányos, öntörvényű személyiség lévén – nemigen érdekelte (előzetesen nem is érdekelhette), elfogadja-e az emigráció valamely kötetének „jelentését”, „üzenetét”; ilyes megfontolások sohasem tartották (volna) vissza egy-egy munkájának kiadásától. Bölcsebb, ha töredelmesen elismerjük titokfejtő erőfeszítéseink kudarcát, tudomásul véve: a „bűvös körbe” nincs módunk betörni. Félre kell vetnünk ama gyermeteg föltevéseket is, hogy Márai az idők során megfeledkezett (?!) a *Szabadulás* kéziratáról, avagy az évek, évtizedek múltán immár érdektelennek, elavultnak ítélte a benne elmondottakat. Félre kell vetnünk, mert az 1972-ben megjelent *Föld, Föld!*... első része épp ama történelmi periódust idézi föl, amelyben a regény cselekménye is játszódik; mindkettőben korszakhatárt jelöl, ekként szimbolikus szerepű Magyarország német megszállásának napja, s ha a *Szabadulás* hőstét, Sós Erzsébetet egy „...fehéresszőke, egészen világosszőke, ezüstösen fénylő” hajú, „világosszürke” szemű (110.), viselkedésével, minden mozdulatával „vadász”-ra emlékeztető (104. etc., etc.) „szibériai” katona (114.) becsteleníti meg, a memoár, bemutatván a sokféle nációt képviselő – s a nőkkel folyvást erőszakoskodó¹⁷ – „oroszokat”, szóba hozza: „*Volt egy szibériai, egyféle arisztokrata, szürke szemű, platinaszőke, gögös és magányos em-*

ber, aki (...) *A nagy természethez szokott, halász-vadász, ősmesterségben felnövekedett ember* előkelő és hanyag gőgösségével élt a szutykos szerelők között (...).¹⁸ (Azt márcsak mellékesen említik, hogy a regény „Szappanos testvér” nevezetű nyilasa (60.) előbukkan egy villanásra az emlékiratban is.¹⁹ Nem, a szerző nem felejtkezhetett el kiadatlan kéziratáról, nem vélte, nem is vélhette érdektelennek, időszerűtlennek a beléje foglaltakat. *A Szabadulás* mégis a hagyatékban rekedt. Miért? A regény nem vall fátumáról, őrizi a titkot hallgatag. Szerencsére csak a sorsát illetően ily hallgatag, más vonatkozásokban eléggé beszédes.

Mind Dérczy Péter, mind Pomogáts Béla fölfigyelt már arra, mily szorosan kapcsolódik egymáshoz az 1944-es, 1945-ös *Márai-Napló* és a *Szabadulás*²⁰: a diáriumokban megörökített tények, események, élethelyzetek, kételemek, töprenkedések, elmefuttatások rendre a regényre mutatnak – és megfordítva. Nincsen ebben semmi meglepő, hiszen így volt ez a *Sirály* és *A nővér* s ugyanígy lesz a későbbi könyvek – például a *San Gennaro vére* – esetében is. Márai naplói nem csupán szuverén alkotások, hanem „nyersanyagforrások” is egyszersmind: a bennük rögzített adatok, éles szemű megfigyelések, értelmezett valóságfragmentumok, olvasmányreflexiók, eszmélkedések stb. előbb-utóbb beépülnek a készülő fikciós művek világába, hogy a készülő művek gondjai is lecsapódjanak a diáriumokban. Nem először hangoztatjuk: a Márai-oeuvre oly *egész*, amely – függetlenül a műnemtől és a műfajtól – mindig az író tartósan foglalkoztató témák, kérdések, gondolatok körül örvénylik. A diárium és a *Szabadulás* összefűződése viszont még a szokásosnál is sokkalta szorosabb, elannyira, hogy jogosan állítja Dérczy: (a *Naplóban*) „...a regény szinte minden lényeges vagy éppen csak apró, szinte mellékes motívumának előképét, első rajzát megtalálhatjuk.” (Az persze nyilvánvaló túlzás, hogy „A *Szabadulás*ban Márai semmit sem talált ki, [...] egyáltalán nem fikcionált” – elég, ha cáfolatként a könyv utolsó harmadára hivatkozunk –, amiként szkeptikusan fogadjuk a kritikus ama vélekedését is, amely a töredékekből összerótt diárium egyértelmű esztétikai, poétikai, stilisztikai fölényét tételezi a regénnyel szemben.) A két szöveg megfelelései oly nagy számúak, hogy valamennyit lajstromba szedni már-már reménytelen (s ha nem reménytelen, hát gyümölcstelen) vállalkozás. Le is teszünk erről, kivált azokat a realitásforgácsokat mellőzve, amelyek legföljebb pusztán tényszerűségükben érdekesek. Ilyenek például a lassanként „frontvárossá” váló Budapest életét bemutató részletek, avagy az a diáriumban is²¹, a regényben is (31.) följegyzett faktum, hogy az egyik színház Shaw *Candidáját* játssza. Több figyelmet érdemelnek az efféléknél a Márai sajátos észjárását, jellegzetes képzettársításait leképező fordulatok, amelyek ismételt felhasz-

nálása jelzi: az író ragaszkodott egy-egy ötletéhez, plasztikusnak, találónak érzett asszociációjához. Csupán négy példát emelvén ki a sok közül: a csoportosan garázdálkodó nyilasok akár ha egy megvadult kamaszbanda tagjai volnának (22.); az óvóhely padjain és székein úgy ülnek az emberek riadó idején, mintha színházi vagy mozielőadásra várnának (35.); az ostrom dübörgése olyan, mint valamely, különös órarend szerint működő, lármás nagyüzemé (30–31., 46. stb.); az emberek tudatosan létrehozták a földi poklot, majd csodálkoztak, hogy meleg van benne (94.).²² Megesik az is, hogy a diárium fölsvillantotta téma – a „művelt középosztály”, amint kivetkezik önmagából, „műveltségéből” a pincelétben²³ – jelenetté bomlik a regény lapjain (54–65.).

Korántsem becsüljük le ámbár az ily típusú összefüggések, szövegek kapcsolatok jelentőségét (végtére is rengeteget elárulnak Márai műhelytitkaiból, munkamódszeréről), úgy tartjuk mégis: akadnak náluk sokkalta fontosabb megfelelések. Azokra az eszmei egyezésekre gondolunk, amelyek – túl a tárgyias szférán, az empirikus mozzanatok sokaságának rokon voltán – szellemi dimenziókban teremtik meg és bizonyítják a két mű bonthatatlan kohézióját. A *Napló* és a *Szabadulás* problematikája, ember- és világfelfogása szinte tükörképe egymásnak, egyik a másikat involválja – mondhatnók azt is: a regény kölcsönzi és magába olvasztja a diárium megannyi dilemmáját, vívódását, eszmélkedését. Mindkét szöveg Magyarország közelmúltjával, tragikus jelenével és várható jövőjével vet számot, mindkettőben föltűnik a büntelen bűnösség – bűnös büntelenség, valamint az együttes felelőség gondolata, s mindkettő súlyos kérdésekre keresi gyötrődve a választ. Lehet-e kívülről, erőszakosan felszabadítani egy nemzetet és az egyes embert? Hozhat-e megváltást, szabadulást egy idegen kultúra, egy idegen hatalom, egy másmilyen társadalmi-politikai rendszer? Képzeltető-e, hogy az oroszok érkezésével merőben új élet, új világ születik, avagy csupán a régi folytatódik, megváltozott körülmények között? Létezik-e (egyáltalán létezhet-e) a jelentől és a múlttól függetlenedő jövő, avagy bele kell törődni a könyörtelen kontinuitásba? S a kérdések kérdése: szabad-e, érdemes-e bízni az emberben, nincs-e eleve kudarcra ítélve – épp az ember ember volta miatt – minden szép idea, minden jobbító próbálkozás? Gyötrő, a magán- és a nemzeti sorsba vágó kérdések, amelyekre szinte azonosan, csüggedten, kevés reménnyel, legtöbbször kategorikus tagadással válaszol a *Napló* és a *Szabadulás* – mindkettő a maga módján, a maga eszközeivel. A maga módján, a maga eszközeivel, hiszen más-más műfajt, szövegtípust testesít meg a diárium és a regény. A *Napló* adta feleletek – mi sem természetesebb – verbálisak, a *Szabadulás* viszont nem érheti be ezzel a megoldás-

sal. A regényműfaj sem zárja ki ugyan a fogalmi közlés, a tételes állítások lehetőségét, ámde jóval magasabb rendű, ha az egymást követő helyzetekből, a szereplők kapcsolataiból és fátumából, vagyis a fiktív történet – Márai kedvelt szavával: a *látomás* – egészéből bomlik ki a „tanulság”. A *Szabadulás* esztétikai értéke, netán viszonylagos értéktelensége épp attól függ, mennyire sikerült meghaladnia az írónak a dokumentarizmust, mennyire tudta elkerülni a szimpla tézisillusztráció veszedelmét – másként mondva: mennyire volt képes egy sajátos karakterű epikai műalkotás (a *Napló*) megannyi tényét, részletét, következtetését egy másik, úgyszintén sajátos karakterű epikai műalkotás (a regény) összetevőjévé átlényegíteni – ismét másként mondva: teljes avagy részleges csupán a metamorfózis, a színeváltozás, az öntörvényű naplóvilág anyagát is felhasználva születik-e öntörvényű regényvilág. Jelentsük ki máris: a *Szabadulás* kétarcú, hullámozó színvonalú, ekként vegyes benyomást keltő szöveg. Jóllehet bizonyos részei, jelenetei a Márai-próza legjobb, legemlékezetesebb lapjaival vetekszenek, *mint egész* az átlag alatt marad, a maga nemében éppúgy, akár a diáriumokhoz vetve. E könyv az utolsó harmadában válik csak igazi regénnyé, s a további okfejtés emez állítás(oka)t kísérli meg igazolni. Messziről kezdjük.

A *Szabadulás* – híven a szerző jól ismert teóriájához és gyakorlatához – eseményekben fölöttébb szűkölködik. Ösztövére fabulája azzal indul, hogy egy hamis papírokkal, Sós Erzsébet álnéven bujkáló egyetemista leány Budapest ostromának kellős közepén az óvóhelyről mindenáron útnak eredne apjához, ki immár három hete senyved hatodmagával az egyik közeli bérház elfalazott pincefülkéjében. Ezzel indul a történet, hogy reá tüstént a könyv egészének kétötödére kiterjeszkedő visszapillantó szakasz következzen. A retrospektív betét mintegy tíz hónap fejleményeit öleli föl, zömében áttekintő jellegű, ám akadnak benne részletesen bemutatott élethelyzetek, feszültséggel teli jelenetek is, s az események csaknem mindenütt az időrendet követve tartanak a múltból a regénykezdet jelene felé, a megfelelő percben (59., 76., 79.) találkozáskor és összekapcsolódva vele. Kiderül a visszatekintésből, hogy apának és leányának a német megszállás óta kell bujdosniuk. A férfit, a nemzetközi hírnév csillagászt és matematikust elébb a Gestapo emberei, majd a nyilasok keresik halálra, mert – bár csakis a tudományának élén – nem elegyült a politikába, mélyen megvetette a fasizmus eszméit, s nem volt hajlandó a maga „makulátlan nevé”-vel, tekintélyével, „erkölcsi beleegyezésé”-vel (14.) támogatni, törvényesíteni az elszabadult tébolyt. Több búvóhelye is volt már – vidéken és a fővárosban – az apának, míg nem a főként érette, miatta rejtező Erzsébet (álkeresztneve véletlenül azonos az igazival: 6.) közvetlenül karácsony előtt hírül veszi: az utolsó

menedéket kiszimatolták – azonnal segítenie kell! Kétségbeesett próbálkozásai végül sikerrel járnak. Intuíciója az addig csak látásból és hallomásból ismert, állítólag szombatos – házmesterhez vezeti, az pedig – tudván, ki is a lány apja – vállalja a kockázatot: öt sorstárs mellé befalazza a tudóst –, s gondoskodik ellátásáról. A némileg megkönnyebbült Erzsébet eztán a maga rejtekére, a szemközti bérház harmadik emeleti cselédszobájába húzódik, hogy a mind vadabb és közelibb bombázás okán hamarosan ő is a pincébe kényszerüljön. Az óvóhely népes, s „mikrotársadalmában” sokféle rendűrangú ember található, „méltóságoséktól” a proletárokig, postafőtanácsostól a szénhordóig. Erzsébetnek egy rikító jelmezbe bútt fiatal nő és egy könyvet szorongató, altestére béna, idősebb férfi a közvetlen szomszédja – utóbb megtudjuk: mindketten zsidók. Összezártság, a pincelét megannyi nyomorúsága, egymásba folyó nappalok és éjszakák, a semmibe elpergő idő, tétova várakozások és reménykedések, óvatos közeledések urak és alantasok közt, az ostrom egyre közeledő moraja. Hetek telnek így, a mesterséges rend lassanként bomlani kezd, amidőn hirtelen meglódnak az események. Először nyilasok tartanak razziát, elhurcolván s agyonlővén az itteni házmestertől föladott egyik zsidót. Ez a rajtaütés fölbolydítja, hangos, de utólagos és erőtlen tiltakozásra készíti az óvóhely lakóit, Erzsébet pedig végighallgatja szomszédja, a fiatal nő szenvtelennek tetsző beszámolóját a koncentrációs tábor rémségeiről, „a doktorról”, ki egyetlen kézintéssel osztott életet vagy halált. Alig távoztak a nyilasok, két német katona érkezik máris, hogy kiürítse a pincét, s az emberek vonakodva bár, követik a parancsot. Ez ama pillanat, amikor a regény visszakanyarodik önnön kezdetéhez: Erzsébet veszélyben érzett apjához indulna, ha másik szomszédja, a nyomorék férfi – gyöngéd erőszakkal, észérvekkal – meg nem gátolná szándékában. Ők ketten maradnak hát (a németek egy füttyszó hallatán elmenekülnek), és – sorsukra várva – beszélgetni kezdenek, szót váltva sok mindenről: zsidó gőgről, a „szabadulás” esélyeiről és mibenlétéről, a szeretetről, az ember javítható avagy javíthatatlan voltáról etc., s a rokkant matematikatanár újra s újra az előítéletek és az illúziók elvetésére, a valóság „igazi természeté”-nek megismerésére (96.) intené a lányt. Beszélgetnek mindaddig, amíg az „orosz” (a szibériai) a pincébe nem lép, hogy magatartásával, tetteivel igazolja mintegy a férfi által mondottakat. Különös színjáték, különös „dialógus” következik. Az ambivalens érzések közt hányódó Erzsébet szeretné „megszelídíteni” (113., 115., 116.) a távoli, félelmes és ismeretlen világ képviselőjét, az ízig-vérig idegent, szeretne bizalmat ébreszteni benne, ám minden szava, mozdulata mesterkéltséggel, s a közös nyelv, a közös kultúra hiánya reménytelenné teszi a megértést, a „párbeszédet”. A végül már – balszerencsés ötlet – pá-

linkával édesgetett „orosz” nem ellenséges, épp csak a hódító, a „vadász” ösztöne éled föl benne. Zsákmányként bánik a leánnyal: meggyalázza, hogy brutális tettét követően sután, gyámoltalanul engesztelje is: letörli arcáról és nyakáról az utálkozás hányadékát, cukrot ad neki, s a fájdalomából, kábulatából magára ocsúdó Erzsébet megért valamit, megérti a lényegét. „Eljött a szabadulás, vége a háborúnak. Legalábbis az én háborúmnak vége... És most? Mit kezdek azzal, ami következik?” (126.) A szibériai – némi habozás után – továbbáll, folytatni a harcot, s útra készül a leány is. Néhány szót vált még a jelenet tehetetlen tanújával, a szégyenében szinte megsemmisülő béna tanárral, majd az érkező újabb oroszokra ügyet sem vetve, kilép a „szennyos” fényű hajnalba (129.), a csatazájba. „Én mikor leszek szabad? – gondolja (...). Mi is lehet az, a szabadság?” (130.) A törmelékben taposva (bűn és bűnhődés?) a szibériai katona fejlődéses tetemébe botlik, és – a megbékélés gesztusa ez – most ő tisztítja le a halott homlokáról a vérnyomokat. Kezében a lucskos zsebkendővel, föláll, rápillant a tér és idő távolából érkezett, közönyös tekintetű ázsiai lovasra – a látvány és a hozzá fűzött kommentár a diáriumban és az emlékiratban is megörökül²⁴ –, s indul a lángoló utcán át az apát rejtő ház felé...

Jelzi a zárlat: csak formálisan befejezett mű a *Szabadulás*, valójában viszont befejezetlen, úgynevezett nyílt végű regény. Sós Erzsébet, az apa (és mások) története nem „kerek”, nem jut nyugvópontra, hanem csupán abbamarad, félbeszakad, és elmondható ugyanez a címben összefoglalt problematikáról is. A könyv e jellegadó sajátosságát említvén, nem az 1946-os Márai-naplójegyzetben foglaltakra gondolunk. A *Szabadulás* „csonka”, de korántsem csak abban az értelemben, hogy „második része” hiányzik. Másmilyen, immanens csonkaság ez, olyan, amelyen mit sem változtatna a szerző tervezte folytatás. Kétségkívül megíródhatott volna Sós Erzsébet históriájának egy újabb fejezete, egy másik, a *Szabaduláshoz* lazán avagy szorosán kapcsolódó regény, a toldás, a kiegészítés azonban érintetlen hagyta volna eme könyv esztétikai-poétikai arculatát, nem szüntette volna meg eredendően fragmentális mivoltát. Nem szüntette volna meg, mert az „alpmű” öntörvényű, befejezetlenségében befejezett alkotás: szövege úgy teljes, hogy egyszersmind hiányos, úgy egész, hogy egyszersmind töredék. Rokona ilyképp a *Szabadulás* a jóval korábban megkezdett, ám csak sokkal utóbb elkészült regénynek, *A nővérnek*, noha amaz vitathatatlanul fragmentálisabb. A Márait akkortájt eltöltő válságélménynek, sok indokú nyugtalanságnak hű tükre, adekvát megfelelője a töredék, az egyértelmű végkifejletet nélkülöző, a sorsok lezáratlanságát hangsúlyozó alakzat.

A Szabadulás – szinte röstelljük már kimondani – ismét csak *krízisregény*, akár a szerző addig írt nagyepikai vállalkozásainak zöme. Kettős válság pántolódik össze benne: az országé és a Sós Erzsébeté, és e kettőt a „szabadulás” problematikája egyesíti. A leány, bár mindvégig élvezzi a narrátor kitüntető figyelmét, a pincelét egyhangú heteit bemutató oldalakon inkább csak szemlélőként (olykor kommentátorként) van jelen, hogy az utolsó éjszakán villámgyorsan az előtérbe, majd a középpontba kerüljön, s a könyv záróharmada már kizárólag az ő drámájával foglalkozzék. Őhozzá vetve mindenki más mellékszereplő csupán, még ha akadnak is markáns karakterek a megannyi – többnyire csak vázlatosan megrajzolt s egy-egy villanásra föltűnő – figura között. A regényidő – szokás szerint – szembeszökően rövid: az a néhány éji óra voltaképp, amely a nyilasok, a németek, majd a szibériai „látogatásával” telik, s amelynek végén beköszönt a „szabadulás”. Sós Erzsébet személyes válsága legfőként e néhány órába sűrűsödik, ám a krízisidőbe krízisidőt ékel az elbeszélő: az ominózus éjszakát megelőző tíz hónap, illetőleg az utolsó három hét kivonatos históriáját. Ilyféle visszapillantó betéttel nem e könyvben találkozhatni először. A fiktív jelen harapófogójába szorított múlt, a nyitány ábrázolta határhelyzet előzményeit végigpergető összefoglalás gyakorta szerepel Márai krízisregényeiben; példának okáért a *Zendülők*, *A sziget*, *a Válás Budán* és a *Sirály* időszerkezete is ugyane sémát követi, tartózkodván a lineáris, szimplán kronologikus kompozíciótól. Épp, mert a szerző nagyepikájában nemegyszer előforduló megoldással van dolgunk, némileg értetlenül fogadjuk a *Szabaduláshoz* fűzött szerkesztői figyelmeztetést: „A regény írásakor Márai nem következetes az idő kezelésében, ezért a mű során nehezen követhető az ostrom napjainak változása” (5.), és Dérczy Péter is „laza hanyagság”-ot vél fölfedezhetni „az időkezelésben”. Kétségtelen: a felületes (vagy az író kedvelt szerkesztési eljárását nem ismerő) szemlélő fölötte kuszának, ellentmondásosnak találhatja a könyv időviszonyait. Kétségtelen az is, hogy Márai csakugyan elkövetett néhány kisebb, de mindenképp zavarba ejtő datálási hibát. Ha az apát „... két nappal karácsony előtt” falazta be odvába a szombatos (15.), a szovjet támadás pedig – a pincelakók szerint – „karácsony este” kezdődött (11.), „Budapest ostromának huszonnegyedik napja” (az Erzsébet számára oly végzetes, sorsfordító nap!) semmiképp sem eshetett „Az újesztendő napját követő harmadik éjszaká”-ra (5.), de „január tizenkilencediké”-re sem (9.). Továbbá: ha a leány a karácsonyt megelőzően menekítette biztos (?) rejtekre szülőjét az üldözők elől, nem hallhatott még „az orosz békekövetek” agyonlövéséről (23.), lévén, hogy ez a merénylet december 29-én következett be... Feltűnhet az is, hogy a „szabadulás” drámai éjszakáját a szöveg

előbb következetesen az ostrom „huszonnegyedik” (5., 11., 59.), majd meg a „tizennyolcadik” (68., 69.) napjára teszi. Valóban meghökkentő és bosszantó pontatlanságok, ellentmondások ezek (számukat minden bizonnyal szaporíthatnók), mentség nem is igen akad rájuk, legföljebb „magyarázat”. Maga a szöveg utal rá: a pincelétben összezavarodik, elfolyik, tagolhatatlanná válik az idő (11., 51. stb.), s ráadásul efféle, hanyagságból, szórakozottságból következő elírások fölbukkannak Márai más műveiben is (a *Vendéjáték Bolzanóban* Balbija egyszer „sovány”, másszor „pókhas”²⁵); kivált az időviszonyok tisztázására, az időközök konzekvens, megbízható jelzésére nem ügyelt kellőképp a szerző. A *Szabadulás*nál összehasonlíthatatlanul nyugodtabb körülmények között írt *Eszter hagyatéka* – egy példa a sok lehetséges közül – e vonatkozásban még több belső ellentmondást, következetlenséget tartalmaz. Ám ha nemtörődöm, figyelmetlen volt is Márai egynémely időilleszkedéseket, apróbb összefüggéseket, adatokat illetően (már Dérczy is észrevette: a nyilasok meggyilkolta zsidó „fogtechnikus” [59., 62.] a könyv végén mint „mérnök” említetik [129.]), a legnagyobb, egyben legfontosabb összefüggést – jelen és múlt elválasztását, illetőleg csatlakoztatását – gonddal és tökéletesen teremtette meg. *Ebben* – s ez a legfőbb – igenis körültekintő és következetes volt, s csak azt hozhatja zavarba eme megoldás, aki a hagyományos kronológiaelv felől közelít a regényhez, nem számol az önmagába visszatérő kompozícióval, időszerkezettel, s ekként úgy találja: „...a mű során nehezen követhető az ostrom napjainak változása”. Az ostromnapok változásának dokumentáris hűségű bemutatása egyrészt nem is tartozott Márai feladatai közé (végtére nem eseménytörténészként dolgozta föl az offenzíva históriáját), másrészt az elbeszélő – helyesen! – az óvóhelyre szorultak, köztük Erzsébet „békaperspektíváját” teszi a magáévá, márpedig a pincelakók – túl a rémhíreken, szóbeszédeken – csak azt érzékel(het)ik: vészesen közelg utcájukhoz, házukhoz a front. Meggyőződésünk: a fennakadást, az időkezelés következetlenségének benyomását mégsem ez, hanem a jelenbe iktatott múlt, a támadást előző tíz hónap fölidézése okozhatja.

A *Szabadulás* nem csupán a benne megjelenülő válsághelyzettel, kurta cselekményidejével és az igazán fontos szereplők csekély számával felel meg a Márai-féle krízisregény kritériumainak, hanem azzal is, hogy eseményei javarészt egyetlen, zárt térben, az óvóhely alvilágában játszódnak le, s hogy a történetből ezúttal sem hiányzik a végső nagyjelenet, a párbeszédes számvetés. A „képlet” megegyezik ilyképp az ugyanebbe a típusba tartozó korábbi művekével, s a nagy hasonlatosságban mindössze annyi a különbség, hogy a – szokás szerint – kiugró terjedelmű dialogikus rész két –, sőt: há-

romütemű. Márai krízisregényeiben a diskurzus inkább csak névlegesen párbeszéd: valójában egymást követő, ám egymáshoz igen lazán fűződő magánbeszéd sorozata. A *Szabadulás*ban sincs másként. Dialógusnak – bizonyos megszorításokkal – a három közül csupán egy, a közbülső (Erzsébet és a zsidó matematikatanár eszmecsereje) tekinthető, a másik kettő lényegében monológ. Először a leány hallgatja végig (alig néhány szót, kérdést vetve közbe) nősomszédja rémítő vallomását a náci haláltáborban történekről, utolszor meg a szibériai kíséri értetlen figyelemmel (egy-két orosz szót mondva) Erzsébet álságos és szorongó magánbeszédét. A valódi dialógusok hiánya Márainál mindenkor a nyelvi érintkezés, a megértés részleges (olykor teljes) kudarcát, az ember és ember közötti távolságot, netán űrt jelzi; a legnagyobb nyomatékkal épp a *Szabadulás*ban. A közös nyelv híján eleve meghiúsuló párbeszéd, a verbális közeledés lehetetlensége itt nem csupán két ember, hanem két világ végzetes idegenségének jelképévé válik.

A regényben mindvégig és szinte mindenütt a szerzői narrátor szólama dominál, a szöveg mégsem teljességgel homofón. Nem az, mert elvértve önálló életre kel Sós Erzsébet saját, énformájú szólama is (86., 107., 108., 123., 125.), időnként pedig képtelenség eldönteni, ki beszél. A *Szabadulás* számos, kisebb-nagyobb részletében – kivált a visszatekintő betét tartalmaz efféle szakaszokat – az elbeszélő nézőpontja, hangja olyannyira azonossá lesz, illetőleg összevegyül a leányéval, hogy szétválasztásukkal nemigen próbálkozhatunk. Ezek a futamok (két példát csupán a kínálkozók közül: 30–32., 58–59.) történetmondói beszédként és belső monológként egyaránt felfoghatók, s bizonyítják teremtő és teremtmény, narrátor és hősnő különlegesen szoros kapcsolatát. Ugyanerről tanúskodik az a körülmény, hogy a könyv nagyobbik hányadát kitevő „alvilági játék” megelevenítése közben az elbeszélő vajmi ritkán foglal el külső, magaslati pozíciót; már-már folyamatosan Erzsébet pinceperspektívájából szemlélődik maga is.

A *Szabadulás* epikai arculata, jóllehet a mű mint egész vitathatatlanul a krízisregények csoportjába tartozik, egy sajátosságában feltűnően elüt a többiétől. A német megszállást követő hónapok nyugtalanító fejleményeit, majd az óvóhelyi lét összefolyó, gépiesen morzsolt napjait áttekintő félszáz oldal alig-alig mutat túl a tényirodalmon. A könyv e retrospektív hányada igen kevés pontján „regényes”, annál több részletében dokumentáris, közeli rokonságot tartván Nagy Lajos *Pincenaplójával*, illetőleg Déry Tibor *Alvilági játékok*, Szép Ernő *Emberszag*, Fenyő Miksa *Az elsodort ország*, Kassák Lajos *Kis könyv haldoklásunk emlékére* és Darvas József *Város az ingoványon* című munkájával²⁶. Nem tagadhatjuk: Márai e terjedelmes betét szövegezése

közben is megvillantja adottságait – kitűnő pillanatképeket ad az ostromot váró főváros életéről, az óvóhely mikrovilágáról, kényszerű rendjének lassú bomlásáról etc. –, ám legtöbbször a tényirodalom határain belül marad. A *Szabadulás* csak a nyilasok rajtaütésével kezdődően és fokozatosan lényegül át igazi regénnyé, hogy csúcspontját – esztétikai értelemben is – Erzsébet és az „orosz” találkozásakor érje el. A párjelenet – nincs jobb szó reá – mesteri²⁷, kevés hozzája fogható akad Márai nagyepikájában. Mit is csodáljunk benne leginkább? A leány tudatában lezajló folyamatoknak, egy lélek vergődésének rajzát? Netán azt a szánandóan naiv, reménytelenül is reménykedő alakoskodást, amellyel Erzsébet megjuhászítaná az egyszerre „állat”-nak, „fenevad”-nak (97., 107., 110., 114., 124.) és „vadász”-nak (104., 112–113., 116., 117., 121.) érzett szibériait, ki ápoltságában, tisztaságában, zárkózott előkelőségében (111., 112., 123. stb.) mégis riasztóan „más” (111.), mégis félelmesen „idegen” (105–106.)? Esetleg azt, hogy elkeseredett, verbális és nemverbális próbálkozásait – idegenként szemlélvén mintegy önmagát is – végig kívülről látja és kommentálja a leány? A finom előrejelzéseket és motívum-megfeleléseket? Azt, hogy az „orosz” szigorú, merő tekintete előlegezi szinte a testi erőszakot (111., 113., 116.), azt, hogy a náci haláltábor doktorának „zenészkezeit”, megannyi „karmesteri” intését (72–75.) elébb a zsidó matematikus, majd – baljós pillanat! – a szibériai kézmozdulatai idézik újra (85., 111.)? A brutális aktus szűkszavú, hatásvadászó részletezéstől mentes, s épp emiatt oly megrázó leírását, avagy a reá következő ocsúdását, részleges engesztelődését? Mindez akár külön-külön is megcsodálható, ám ami leginkább csodálatos: a jelenet egésze, a jelenet egészének néhol groteszk, legtöbbször viszont lidérces jellege és légköre, dermesztően tényszerű és (fiktív voltában is) hiteles, egyszersmind jelképes karaktere. Erzsébet és az „orosz” alvilági játékából spontán fejlik ki a regény tán legfőbb gondolata, „tanulása”: a kívülről érkező „szabadulás”, (fel)szabadítás sohasem lehet igazi és teljes, és csakis valóságos és szimbolikus erőszaktétel árán valósulhat meg. Úgy ad, hogy elvesz, s legalább annyit elvesz, amennyit ad.

Mondottuk volt: Sós Erzsébet csupán a könyv második felében növekszik a történet abszolút hőségévé, alakja – a korábbi statikusság és viszonylagos érdektelenség után – akkor lesz igazán életteli és izgalmassá. Mondottuk azt is, hogy őhozzá képest mindenki más mellékes figura, noha akad köztük fontos szereplő. Következménye ez annak is, hogy a többieket rendre a leány (és a vele gyakran azonosuló narrátor) nézőpontjából szemlélhetjük, sokkal inkább kívülről, mint belülről, ám e körülmény – ha részben indokolja is – semmiképp sem menti az alakok zömének vázlatos, elmosódó mivoltát. Az elnagyolt, ködképszerű figurák közé tartozik az apa,

Garren Gábor „utóda”, halavány visszfénye, ki – „őséhez” hasonlatosan – „földi” valójában egyszer sem lép elő, hanem csak leánya (és az elbeszélő) tudatában, emlékezetében létezik. Élethivatása jelképes: csillagász és matematikus, ekként a ráció elkötelezettje és képviselője, elfordul a világban honoló káosztól, hogy a kozmosz rendjét fürkésze. Alighanem mitikus személynek szánta volna őt is Márai, akár Garren Gábort. Nem lett azzá, jóllehet a szerző a maga alteregójaként is szerepelteti, s bőven kölcsönöz neki a saját elveiből, eszméiből, biográfiájából. Az apa (is) független szellem, teljességgel elhatárolódik a politikától, ellenségei baloldalinak, Moszkva bérencének titulálják, mert gyűlöli a fasizmust, s nem lehet jóváhagyó csatlakozásra, holmi nyilvános hűségnyilatkozatra reábirni, barátai közt zsidók is akadnak, a megszállás után németek és nyilasok egyaránt halálra keresik, egy ideig vidéken bujkál, lakását elébb átkutatják, kifosztják, majd lebombázzák, egyetlen kincse, féltett könyvtára megsemmisül etc. (7–14.). Mindez Márai életrajzából és diáriumából úgyszintén ismerős számunkra²⁸ – az eltérés legföljebb annyi, hogy az író „csak” a nyilasok akarták elhurcolni s kivégezni az ostrom alatt. Hasonmás-funkciót töltene be hát az apa, figurája mégsem „él”, s őnála még vérszegényebb, lengetegebb alak Erzsébet vőlegényjelöltje, Tibor, ki emigrált, amidőn a nácik legázolták Jugoszláviát, element, „...mert »a magyar társadalomnak nincs erkölcsi kivető ereje«...” (19., 23–24., 32.) Súlytalan, arc nélküli szereplője ez a fiatal orvos a regénynek, holott imént citált ítélete magától értetődően Máraitól vétetett.²⁹ A leányon és a szibériain kívül – egy-két peremfigurát nem számítva – csak egyetlen alakot sikerült még viszonylag „élővé”, hitelessé formálni a *Szabadulásban*: a zsidó matematikusét. Az ő hivatása éppúgy jelképes, akár az apáé, amiként szimbolikus majdnem teljes bénasága, s a „védekező mozdulattal” „szíve fölé” szorított könyv is (35.), s tanár lévén (80., 88.), minden erőszakoltság nélkül oktatóként viselkedhet, reányitván Erzsébet szemét addig nem gondolt dolgokra, oszlatván a leány előítéleteit, gyermeteg illúzióit. Az öregedő férfi nem csupán a zsidókkal kapcsolatban ad leckét. Az ész embereként a „valószínűség” fontosságára és az általánosítás veszedelmére hívja föl Erzsébet figyelmét, s arra is, hogy egy-egy nép természetét lehetetlen ismerni, ám legfontosabb közlendője: az oroszok nem (az oroszok sem) hoz(hat)nak teljes „szabadulást”, új világot, nem, mert az ember, az emberi természet reménytelen, a szenvedés sem javíthatja meg: „Senki nem tanul semmit. Mindenki ott akarja majd folytatni, ahol abbahagyta. Ez törvény” (95.). A leány heves vitába kezd vele, a „szeretet” megváltó erejét hangoztatván, a férfi azonban gyöngéd szkepszissel nyilatkozik e hiúnak vélt ábrándról, hogy végül kimondja: „Csak egyféle szabadulás van. (...) ha

valaki elég erős, hogy megismerje igazi természetében a valóságot (...), az ilyen ember közel jár a szabaduláshoz. S elviseli, sértődés nélkül, mert valóság. S amennyire ez ember számára lehetséges, hamis vágyak nélkül él. Ez minden, amit tehetünk...” (96.)

Mondanunk fölösleges: Erzsébet és az „orosz” találkozása, párjelenete a matematikus verdiktjeit igazolja. Az addig hitetlenkedő, a maga szép ábrándjához ragaszkodó leány kénytelen belátni: nincs újrakezdés, „»Előlről« kezdés”, csak folytatás (100.), nézvén a szibériait, „Nem a bolsevistától fél, hanem az embertől...” (103.) – hamarosan kiderül, okkal, s a szeretet hatalmába vetett hitét is elveszítvén, meghajol végül a valóság kérlelhetetlen törvénye előtt. Ezért mondja, megerőszakoltatása után: „*Ponyemajú*” (122. – a szerző kiemelése!), majd apjához indul, „De a szíve üres. Nem lát semmiféle célt” (129.). S megéri azt is: tanítómestere azért temeti kezébe az arcát, mert „Szégyelli, hogy ember” (128.).

Nem fölösleges mondanunk: a zsidó matematikusba is az író „költözött”. A férfi szócső, „személyes” nézetei ugyanakkor Márai nézetei is. A diáriumban egy helyütt – a német filozófus, Walter Schubart egyik könyve kapcsán – ez áll: „Európai vagyok, tehát pesszimista: nem bízom a szeretet anarchiájában”.³⁰ Számtalanszor, makacsul ismétlődik a *Naplók* ívein az ítélet: az ember, az emberi fajta reménytelen, újjászületésére nincs esély; csak a régi, rossz gyakorlat folytatására képes. Néhány idézet: „Az ember nem »fenevad«. Más, rosszabb. Ember.” – „Éjjel, nappal pergőtűz; Budapestet lövik. (...) Ezekben a napokban minden elpusztul, s aztán mindent egészen előlről és másképpen kellene elkezdeni. De ez az, ami lehetetlen: mert emberek vagyunk; s ami emberi bennünk, az a pergőtűz hatása alatt sem változik meg. Tehát maradnak a romok és a romok között ugyanaz az ember.” – „A társadalmi forradalom nem ér semmit, ha nem történik meg a másik, belső, lelki forradalom is, mely felszabadítja az embert az önzés, a butaság és a kapzsiság rabságából. De ez a forradalom reménytelen, mert az önzés, a butaság és a kapzsiság az emberi anyag szerves eleme.” – „Semmi sem biztos. Csak egy biztos: az emberi természet semmiféle társadalmi renden belül nem változik.” – „Nem elég megtanulni azt, hogy semmi jót nem várhatunk az emberektől; meg kell tanulni, hogy ne is várjunk. Ez nehezebb.”³¹

Napló és regény következtetése egyformán csüggesztő: az ember felszabadulását épp ez eredendően hitvány ember gátolja meg, mindörökre. A véres, lángoló *hajnalba*, a romok közé kilépő „...Erzsébet, aki most már szabad, (...) nem tud ezzel a szabadsággal semmit kezdeni, ő sem, a többiek sem, a béna ember sem, lenn a pincében, nem tud semmit kezdeni a sza-

badzsággal, mert ember!” (130.). Előnyére válik a regénynek, hogy ez a le-
sújtó konzekvencia nem csupán verbális közlésekből, nem csupán a mate-
matikatanár fejtegetéséből, hanem a sorsokból, a szöveg bemutatva léthely-
zetekből is kibomlik. A leány és az „orosz” párjelenetéből legfőként, ám a
könyv egészéből úgyszintén. A *Szabadulás* tudtul adja, hogy bár akadnak
nagyszerű, példamutató emberi életek és magatartások (az apáé, az Erzsé-
beté, a Tiboré, a segítségre kész szombatosé stb.) – ezek csupán ritka kivé-
telek. A többség, az elsöprő többség merőben más: gyáva, gyarló, sunyi,
önös, rossz szándékú, ostoba, agresszív – ne folytassuk!

A vérszomjas, zsákmányéhes nyilasok hordái, a riadt nyájként összebúvó
pincelakók az emberi lényeket szemléltetik, akár az arctalan masszából egy-
egy pillanatra kiváló személyek. A koncert árulóvá, nyilasvezetővé aljasodó
házmester, a terror ellen inkább önféltésből tiltakozó (66–67.), majd buzgó
muszkavezetőként viszontlátott (129.) postafőtanácsos, az egyszer a „mél-
tóságos úrral” koccintgató (56.), másszor az oroszokkal kedélyesen pálinká-
zó (129.), folyvást részeg szénhordók etc. Gondja volt Márainak arra, hogy
az emberről alkotott véleménye kiszabaduljon a teoretikus elvontságból.

Egy szükségszerűen összeomló világ képe tárul elénk a regény lapjain,
egy bűnös, kaotikus világé, amely után különbet, tisztultabbat mégsem vár-
hatni. „Valaminek vége; de azt, aminek vége, csak folytatni lehet...” (100.).
Borúlátó könyv a *Szabadulás*, s mert a zűrzavar, az irracionális erők
elúrhodását ábrázolja, korántsem véletlenül mutat rá: a cselekedetek nemegy-
szer kiszámíthatatlanok, okszerűtlenek (15., 30. stb.), s az értelemnél meg-
bízhatóbb iránytű a hirtelen sugallat, az intuíció (18–20., 25., 26., 78–79.,
81.) Az „álnév”, az „álruha”, az inkognitó Márai előző regényeiben is (pél-
dával a *Sirályban*) nagy szerephez jutott; itteni feltűnésük (6., 41., 68–69., 79.,
80. etc.) szinte magától értetődik.

Csakugyan kiérleletlen, már-már kezdetleges stílusú regény volna a *Sza-
badulás*, mint Dérczy Péter fennen hangoztatja? Egész eddigi fejtegetésünk
tanúsítja: nem oszt(hat)juk eme vélekedést. Pomogáts Bélához csatlakozunk
inkább: a szöveg itt-ott elbírt volna némi finomítást³², ámbár jelen formájá-
ban is megállja a helyét; olyannyira, hogy utolsó harmada kétséget kizáróan
remeklés, stílusának – a korábbi Márai-regényekhez képest – érdekesebb volta
pedig (a téma miatt) előnyére is válik. Persze, okfejtésünk konklúziója csak
az lehet: a könyv nem a szerző legkiválóbb alkotásai közül való. A *Szabadu-
lás* többfajta értelemben is Fél-szabadulás.

JEGYZETEK

- 1 Vö.: *Napló 1943–1944*. Akadémiai Kiadó–Helikon Kiadó, Bp. 1990. 291.
- 2 Lásd: *Ami a Naplóból kimaradt 1947*. Vörösváry, Bp. 1993. 182. (A szerző kiemelései!)
- 3 Vö.: *Szabadulás*. Helikon Kiadó, Bp. 2000. A zárójelben szereplő lapszámok mindig erre a kiadásra utalnak.
- 4 Vö.: Márai Sándor: *Ismeretlen kínai költő*. (Közreadja Tolnay Klári.) Balassi Kiadó, Bp., 1994.
- 5 *Ami a Naplóból kimaradt 1945–1946*. Vörösváry, Bp. 1992. 170–171. (A kiemelés Máraitól!)
- 6 Lásd például: *Napló 1943–1944*: 44. stb., stb.
- 7 *Ami a Naplóból kimaradt 1945–1946*: 106.
- 8 Vö.: *Napló 1943–1944*: 120., 168. *Ami a Naplóból kimaradt 1945–1946*: 335. etc.
- 9 Dérczy Péter: *Talán*. Márai Sándor: *Szabadulás*. In: *Élet és Irodalom*, 2000/14. (április 7.) 16. – Pomogáts Béla: „Miért nem örülök?” Márai Sándor: *Szabadulás*. In: *Kortárs*, 2000/8. 104–109. (Az általunk hivatkozott részt lásd: 109.)
- 10 Vö.: Szigeti Jenő: „A harminc ezüstpénz” (A Biblia és egy Márai-regény.) In: „Este nyolckor születtem...” *Hommage à Márai Sándor*. (Szerkesztette: Czetter Ibolya, Lőrinczy Huba.) BÁR-könyvek, Szombathely, 2000. 97–110.
- 11 *Ami a Naplóból kimaradt 1948*. Vörösváry, Bp. 1998. 64.
- 12 *Napló 1984–1989*. Helikon Kiadó, Bp. 1999. 149.
- 13 *Napló 1943–1944*: 44.
- 14 *Napló 1984–1989*: 86. – A hagyatékából előkerült kézirat *Szívszerelem – krimi* – titulussal jelent meg az *Eszter hagyatéka és három kisregény* című kötetben: Helikon Kiadó, Bp. 2001. 189–294.
- 15 Vö.: *Ami a Naplóból kimaradt 1948*: 108. (Tőlünk a kiemelések!)
- 16 Dérczy: i.h.; Pomogáts: i.m. 109.
- 17 *Föld, Föld!...* Akadémiai Kiadó – Helikon Kiadó, Bp. 1991. 23., 26., 73–76.
- 18 I.m. 67. (A kiemelések tőlünk!)
- 19 I.m. 174.
- 20 Dérczy: i.h.; Pomogáts: i.m. 108.
- 21 *Napló 1943–1944*: 226, 238.
- 22 Uo.: 179., 244; *Ami a Naplóból kimaradt 1945–1946*: 41., 80.
- 23 *Ami a Naplóból kimaradt 1945–1946*: 41., 55.
- 24 Vö.: *Napló 1945–1957*. Akadémiai Kiadó – Helikon Kiadó, Bp. 1990. 8.; *Föld, Föld!...*: 36.
- 25 *Vendégjáték Bolzanóban*. Akadémiai Kiadó – Helikon Kiadó, Bp. 1991. 7., 44., 48., 50. etc.
- 26 Dérczy (i.h.) és Pomogáts (i.m. 108.) is utalt erre.
- 27 Hasonlóképp vélte Dérczy és Pomogáts (i.m. 108.).
- 28 Vö.: *Napló 1945–1957*: 11–12., 14.; *Ami a Naplóból kimaradt 1945–1946*: 30., 38–39., 44., 52., 61. stb.
- 29 Lásd: *Napló 1943–1944*; 205.
- 30 *Napló 1945–1957*: 10. – Schubart „szereletfilozófiájáról” másutt is hasonlóan nyilatkozik Márai; lásd: *Iblet és nemzedék*. Akadémiai Kiadó – Helikon Kiadó, Bp. 1992. 218–219.
- 31 *Napló 1943–1944*: 282.; *Ami a Naplóból kimaradt 1945–1946*: 11–12., 26., 70., 80. – lásd még uo.: 20., 68., 77., 99. stb., stb.
- 32 Pomogáts: i.m. 109.

